

BOZKIR TÜRKLERİNDE TÖRE VE SOSYAL KONTROL

Doç.Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN
Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi
Hacettepe Üniversitesi

Abstract

In the Steppe Turks, social control was realised through “ethics” The ethics as a sum of social and law norms was open to innovations required in surviving due to environmental conditions and opportunities. Although ethics changes according to the varying requirements of period and country it also includes such unchangeable items as fairness, equality, favour, humanity, etc.

The ethics was represented by the king (Hakan). Hakan was to implement the ethics fairly and to please his people as a person who was given the political power (“Kat”) by God. However in the early Turkish tribes it is seen that criminal people were violently punished.

This study focuses on basic rules of Turkish ethics, its modification, and the punishment of criminals adopted in the early Turkish tribes.

Key words: Social control, social norm, ethics, Kat (political power), justice.

1.Giriş

Türk kültürünün ilk gelişme alanı Altay, Sayan ve Tanrı Dağlarının yaylaları olmuştur. Bu coğrafyada egemen unsur olarak Türkçe konuşan toplulukların oluşturdukları kültür, “bozkır kültürü” olarak isimlendirilmektedir (Köseoğlu 1997:37).

Özellikle insanın tabiat kuvvetlerine hakim olamadığı eski çağlarda coğrafyanın beşeri hayat üzerindeki etkileri düşünülürse, bozkır ikliminin de çeşitli bakımlardan eski Türk yaşayışında, düşünce tarzı, inancı ve dünya görüşünü, örf ve geleneklerini, kısaca kültürünü etkilemesi tabiidir. Bozkırlar çöl değildir; yılda aldığı yağmur miktarı ortalama

550 mm'nin altına düşmeyen ve çoğu yerde 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardır. Nitekim Türk bozkır tültürünün geliştirildiği bölge, rakımı 500-1000 metre arasında değişen, bol otlakları ile besiciliğe çok elverişli, hatta kuru ziraate imkan verecek ölçüde rutubetli bir yayla durumundadır (Kafesoğlu 1994:201).

Türk topluluklarında görülen töreye bağlılık ve sert disiplin de bir ölçüde yaşanan sert tabiat şartlarının ve mücadeleli sosyal hayatın gereklerinden doğmuştur.

Töre; halk, ülke ve istiklal'le birlikte Türk Devletinin (il) dört temel unsurundan biridir. Kafesoğlu'na göre "bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukuki-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden ve umumiyetle 'kanun' manasına alınan töre (aslı, törü) eski Türk sosyal hayatını düzenleyen "mecburi" kaideler (norm'lar) bütünü idi (Kafesoğlu 1994:233). Ögel'e göre töre, devletin kuruluş ve işleyişi ile ilgili düzen idi (Ögel 1988:469).

Türkçe töre kelimesi çok eski bir geçmişe sahiptir. Bugün elimizdeki belgelere göre ilk defa Tabgaç Türk dilinde görülmektedir. Tabgaçların, Asya Hunlarının çocukları olduğu ve atalarının geleneklerini devam ettirdikleri düşünülürse, Asya Hun İmparatorluğu'ndan beri töre'nin varlığı şüphe götürmez. Asya Hunlarının büyük ve muntazam teşkilatı da buna delalet eder (Kafesoğlu 1980:21).

"...Göktürklerde ve Uygurlarda da mevcut olan töre geleneği 11.yüzyıl Türklüğünde de çok kuvvetli şekilde yaşanmakta idi. Divan-ü Lügat-it Türkte şu atasözleri çok tekrarlanmıştır. "Zor kapıdan girse, töre bacadan çıkar", "İl gider, töre kalır".

Töre'yi "devletin temel kuruluş düzeni" olarak tanımlayan Ögel'e göre, bir devletin ve bir milletin varlığı veya bir millet olarak kalışı, o "düzenin" törenin "varlığına ve kalıcılığına" bağlıdır. Eski gelenek ve düzenin, kolayca yıkılması mümkün değildir (Ögel 1988:477).

Göktürk kitabelerinde "töre" kelimesi hep " il " (devlet, millet) ile birlikte veya onunla ilişkili olarak kullanılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Türk Devleti özel kanunlara (töre hükümlerine) dayalı bir kuruluştu, devletin varlığı töre'nin varlığına bağlı idi.

"İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım, dedelerim Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını (töresini) yönetivermiş, düzenleyivermişler...devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı,...atalarımın töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş...(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte (ki) gök çökmedikçe, altta (ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını (töreni) kim yıkıp bozabilirdi? (Tekin 1988: 3,11,15,43).

Töre Türk Devletinin ve devlet olmanın öyle önemli bir unsuru ki; "il gider töre kalır" atasözü gereğince, Türkler artık orada yaşayamayacaklarını anlayınca illerini (yurtlarını)

terkedebilmekteler; ancak gittikleri yerlere götördükleri töreleri sayesinde tekrar yeni bir devlet olarak teşkilatlanabilmektedirler.

2. Törenin Özellikleri

Kuruluşundan itibaren Türk topluluklarının yaşayış kurallarını belirleyen ve Türk Devletinin işleyiş düzenini sağlayan töre değişmez hükümlerden ibaret değildi. Türk hükümdarları yerine ve zamanın icaplarına göre, “meclis”lerin tasvibini almak kaydıyla töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı. Mesela Asya Hunları’nda Motun, Göktürklerde Bumin ve İltiş, Tuna-Bulgar Devletinde Kurum Han’lar böyle yapmışlardı.

Bununla beraber, Kafesoğlu’na göre töre’nin anayasa hükmünde, değişmez prensipleri vardı ki, Kutadgu-Bilig’deki kayıtlardan tesbit edildiği kadarıyla şunlardı (Kafesoğlu 1980:21):

a) Kônilik (adalet) : Kanunun adil olması gerekir, çünkü adalet esaslarında tertip edilmeyen bir kanun, üç ayaklı masanın ayaklarından birinin eksikliği gibi, hatalara ve haksızlıklara yol açar. O taktirde “devlet tahtı” yıkılır. Devletini korumak isteyen hükümdar adil kanun yapmak zorundadır.

b) Uzluk (iyilik, faydalılık): Kanun “iyi” yani topluluk yararına ve cemiyeti meydana getiren fertlerin faydasına olmalıdır. Fert hukukunu korumayan, topluluk için elverişli olmayan bir kanun da devleti sarsmak için yeterlidir.

c) Tüz’lük (eşitlik): Töre’nin ortaçağ zihniyeti ile bağdaştırılması güç özelliklerinden biridir. Kutadgu Bilig’de Töre “oğlu ile yabancıyı ayırmadığını” ve nazarında “bey ile kulun farkı olmadığını” söylemektedir.

ç) Kişilik (insanlık): Töre’de insanlık, yani üniversalite fikri de yer almaktadır. “Kanun güneşi bütün insanlara ulaşmalı, bütün cihan aydınlanmalıdır”. Zira “insan oğullarının aslı birdir, onları ayıran yalnız bilgi dereceleridir. Kanun ne ölçüde insanlığı kuşatırsa, o nisbette halk mesut ve devlet payidar olur”.

Kutadgu Bilig’de kanun (töre) hükümdar tarafından temsil edilmektedir. Kutadgu Bilig’e göre kanun hükümdarlıktan üstündür: “Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır”. “Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, halk için o kadar mes’ud bir devir ve hayat başlar” “Halkın işini insanîyet ile tanzim ederse, o iyi insan ne kadar mes’ud bir bey olur”. “Dünya halkı bunu duyunca onu arzuladı ve ona yakınlık göstererek, etrafına üşüştü ve toplandı”. “Bak, dünyaya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı” (B.454,457,461). (Yusuf Has Hacip 1991:43).

Türk töresi bugünkü gibi yazılı kanunlar halinde değildi; örf ve adet şeklinde çok sağlam olarak yerleşmişti. Her konuda töre’nin ne olduğunu küçükler büyüklerden

öğrenerek yetişirdi. Gerek kağanın başkanlık ettiği siyasi mahkemelerde, gerek öbür yargıcıların idare ettiği normal mahkemelerde, töre'nin hükümleri hiç şaşmadan uygulanırdı. Töre'ye hükümdar da karşı gelemezdi; tersine, töre'ye aykırı düştüğü için kağanlar tahtlarından indirilir, hatta idam edilirdi. (Güngör 1992:57).

Türk töresi oldukça sert ve kesin hükümler ihtiva ederdi. Cezaları ağırdı; ama töre, Türk cemiyetinin belkemiğini teşkil ettiği için hiç kimse bu cezaları haksız ve adaletsiz görmezdi. Töre'nin daima doğru ve adaletli olanı emrettiğini herkes baştan kabul ederdi. Çünkü töre, milletin yüzlerce yıllık hayat tecrübesinden süzölmüş kaidelerden ibaretti (Güngör 1992:57).

Kafesoğlu'nun bildirdiğine göre, töre'nin hususi ve cezai hükümleri ile eski Türklerde yargı usul ve şekilleri hakkında bilgimiz azdır. Yabancı kaynaklarda rastlanan dağınık haberlere göre, suçlar oldukça şiddetli bir şekilde cezalandırılmakta idi: Adam öldürmenin cezası idamdı; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktı. Ele geçirilen soyguncu, suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları müsadere edilir, ailesi efradının hürriyetleri kısıtlanırdı. Ciddi bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok-yay kullanmak yasaktı. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdü. Zinanın cezası da idamdı. Irza tecavüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazan iki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirirdi. Ordudan kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdü. Hafif suçlular, on günü aşmamak üzere hapsedilirdi (Kafesoğlu 1994:280).

İbn Fazlan'a göre de eski Türklerde insanın hayatına, namusuna, malına ve tabu sayılan şeylere tecavüz edenler şiddetle cezalandırılırdı. Bu suçları işleyenlerin hareketlerinin kasdi olup olmamasına da dikkat edilirdi. Mesela, kasden adam öldürene kısas tatbik edilir; yani o kimse öldürülürdü. Hata ile ölüme sebep olanlar hakkında çeşitli cezalar verilirdi...(İbn Fazlan 1993:116).

Adli teşkilatın, hükümdar başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi ("Yargı" siyasi suçlularla mesgul) ile, hakan adına örfi hukuku (töre hükümlerini) uygulamakla görevli "yargan"lar ve maiyyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Asya Hun devletinde tanhu ile sıhra bağlantısı olan bazı aile mensuplarının yargıçlık görevi yaptıkları belirtilmiştir. Atilla kendisine suikast hazırlayan suçlulardan Bigila'yı bir heyet önünde alenen sorguya çekmişti. Göktürk "ayguç"ı meşhur Tonyukuk Kapgan tarafından bu mevkiden uzaklaştırıldığı yıllarda (705-716) yüksek devlet mahkemesi üyeliği (yargan) yapmıştı (Kafesoğlu 1994:280).

3. Kut, Egemenlik, Töre

Eski Türklerde hükümdarlık anlayışı bir bakıma, Max Weber'in "karizmatik" dediği tipe sokulabilir (Arslan 1987:61; Kafesoğlu 1994:236). Tanrı'dan "kut" yani "siyasi iktidar"

alan hükümdar olağanüstü ve hatta doğaüstü nitelik ve yeteneklerle donatılmıştır. Bu nitelik ve yetenekler dolayısıyla ki, Gök-Tanrı tarafından gönderilmiş bir kişi sıfatıyla hükümdarlığı elinde tutmaktadır. Göktürk Yazıtları'nda hükümdarın Tanrı'ya benzediği, Tanrı tarafından gönderilmiş bir kişi olduğu ve onun tarafından iktidara getirildiği yazılıdır: "...Türk Tanrısı...Türk halkı yok olmasın diye, babam İltiş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırırlar...(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum..." (Tekin 1988;29,41). Yine M.Ö. 176 yılında Hun Hakanı Mete Han'ın, Çin İmparatoru'na gönderdiği mektup şöyle başlar: "Ben Tanrı tarafından tahta çıkartılmış büyük Hun Hakanı". İşbara Han'ın (581-587) Çin İmparatoru'na göndermiş olduğu mektubun başlangıç cümleleri de aynıdır : "Tanrı tarafından gönderilmiş büyük Gök Türk (Hakanı)" (Köseoğlu 1997:45).

Eski Türk devlet geleneğinde töre, Tanrısal kaynaklı egemenlikten (yani kut'tan) ayrılmazdı. Özellikle devlet kuran her kağan mutlaka bir töre koymuştur. Orhun Yazıtları'na göre, Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca, "Türk ulusunun ülkesini ve töresini düzenleyivermiş" ondan sonra dört tarafa egemenliğini yaymış ve imparatorluğunu kurmuştur. Bir ara çökmüş olan Göktürk Devleti yeniden bağımsızlık mücadelesine giriştiği zaman İltiş Kağan "töresi bozulmuş olan Türk ulusunu, atalarının töresince tekrar diriltmiş, yeniden harekete geçirmiştir" (Arslan 1987:53).

Kut'lanmak ve Kut'u kullanabilmek insanın elindedir, davranışlarıyla ilgilidir. Bunun için erdemli, bilgili olmak, huy ve yüz güzelliğine sahip olmak, alçakgönüllü ve tatlı dilli olmak, ölçülü ve dürüst olmak, büyüğe saygı, küçüğe sevgi göstermek, kötü işlere girişmemek, israfa kaçmamak, kimseyi incitmek... gerekir (Bkz., Ögel 1982:181-210).

Kut'u kişiye Tanrı verir, kişi irade ve davranışlarıyla buna layık olmazsa, yine Tanrı tarafından kut geri alınır.

Halil İnalçık'ın da işaret ettiği gibi, Türk anlayışının özelliği, egemenlik hakkının mutlak olmayıp, töre ile sınırlandırılmış olmasıdır (İnalçık 1966:268). Eski Hint ve İran'da devletin pozitif gelişmesinde, teokratik anlayışta bir monarşi, tek kişinin tam hakimiyeti söz konusudur. Eski Çin'de de hükümdar, gücünü ve meşruiyetini gökten aldığı gibi, kendisine kudsiyet atfedilir. Türkler'de ise hakan, egemenliğini Tanrı'dan alır, ama Tanrı adına hükmedemez (Köseoğlu 1997:46).

Kısaca söylemek gerekirse, Türk Hakanı Tanrı'dan Kut alır, egemenliğe sahip olur; ama iktidarı mutlak değil, töre ile sınırlıdır. Bir diğer yönüyle iktidarının meşruiyeti, töreye uyduğu sürece devam eder; yoksa kut geri alınır.

Hakan belli bir soydan (Aşinaoğulları Hakanlılar) gelir ve kendisine hiçbir noktada uluhiyyet atfedilmez. Göksel/İlahi olan, Türk halkının üstüne görevlendirmedir, hakanın kendisi değildir. Köseoğlu devamla Mehmet Niyazi'den şu fikirleri aktarır: Türklerde eski

zamanlardan itibaren, egemenlik ile onu elinde tutan şahıs ayrılmıştır, bu anlayış Roma'ya mahsus değildir. Göktürk Kitabeleri'nden de anlaşılabilir. Hakan, egemenliği kullanan yetkili kişidir. "Hülasa, Han, ancak kanunu, adaleti gerçekleştiren bir mansıbdardır" (Köseoğlu 1997:47).

İyi kanunlar koyma ve bunları tarafsızca uygulama anlamında adalet, doğu siyaset geleneğinin ana kavramıdır. Siyaset, hükümdarın otoritesini koruma ve kuvvetlendirme, bunun araçlarını araştırma işidir. Bunun da temeli adalettir. Çünkü, bu otoritenin varlığı askere, askerin varlığı paraya ihtiyaç gösterir. Para ve askeri, halkın hoşnutsuzluğuna yol açmayacak şekilde elde etmek gerekir. Halk üzerinde zulüm ve hoşnutsuzluk otoriteyi tehlikeye sokar (Köseoğlu 1997:48). Eski Hint-İran geleneğini yansıtan ünlü bir siyasetname olan *Kabusname*'de bu konu şöyle dile getirilir: "Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adl ve insafla yayılabilir. Onun için adl ü insaftan gafil olma" (İnalçık 1966:263). Bu bağlamda iktidar ile adalet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfi bir şekilde kullanılması gayrimeşru addedilmesine sebep olurdu.

İnalçık'a göre adalet dairesi (daire-i adliye) denilen bu formül Kutadgu Bilig'de daha açık ifade edilmiştir: "Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerekir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse, dördü de kalır; dördü birden ihmal edilirse, beylik çözülmeye yüz tutar" (Yusuf Has Hacıp 1991:155, B.2057-2059).

Türk anlayışında adalet yahut töreye sadakat, meşruiyeti sağlayan ilkedir ve devlet hukukunda direnme hakkı olarak bilinen hakkı temellendirir. Doğru geleneğinde, adalet mutlak iktidar sahibi olan hükümdarın, iyi insan olmasından doğan bir lütuftur, Türk anlayışında, teba için hak, hükümdar için meşruiyetinin temelidir. Tanrı'dan kut alarak tahta oturan Kağan, töreden saparsa, Tanrı "kut yülek"ini çeker ve Hakan, Kapağan Kağan gibi öldürülebilir. Kut, kişiye verilmiş mutlak bir mazhariyet değildir. "Erdemsizden Kut çekilir" Töreye uyulmazsa, töre unutulursa il de (devlet) dağılır. Esasta, "il gider töre kalır". Bir gün yeniden Tanrı'dan kut alan bir Hakan, bu töreye göre ili kurar; açları doyurur, çıplakları giydirebilir, az milleti çok eder. Ama, töre kaybolursa il de gider (Köseoğlu 1997:49).

Törenin bu üstün değerini, Türk topluluklarının dağınık, hareketli geniş bir coğrafyaya yaygın hayatı ile açıklamak mümkündür. Bu hayatta var olabilmek, ayakta kalabilmek için devlet otoritesinden önce, güçlü bir düzen fikrine bağlanmak gereği kabul edilebilir (Köseoğlu 1997:49).

4. Sonuç

Bozkır Türklerinde devletin işleyiş düzenini ve sosyal hayatın organizasyonunu töre sağlar. Töre en eski Türk topluluklarından itibaren var olan ve nesilden nesile aktarılan kurallar toplamıdır.

Eski Türklerde Gök Tanrı'dan "kut" olarak tahta geçen hükümdar hakimiyetini töre'ye uygun olarak sürdürür. Yani töre hem yönetenleri, hem de yönetilenleri bağlar. Töre'de zamanın, mekanın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre yapılacak değişiklikler "toy" adı verilen "meclis"lerde onaylanmadan yürürlüğe konamaz.

Özellikle insanların tabiat kuvvetlerine hakim olamadıkları eski çağlarda bozkır coğrafyasının sert iklimi ve şartları töre hükümlerine de yansımış, Türk töresi oldukça sert hükümler ihtiva etmiştir. Bunun yanında Türk töresinin adalet, eşitlik, iyilik/faydalılık, insanlık gibi değişmeyen hükümleri Türk devleti içerisinde yöneten ve yönetilenlerin, Türk olmayan çeşitli kavimlerin...güvenlik içinde yaşamalarında, Türklerin sağlam bir devlet geleneği kurmalarında etkili olmuştur.

Kısaca Türk töresi, en eski Türk topluluklarından itibaren sosyal kontrolü ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayan önemli bir unsur olmuştur.

Kaynakça

- Arslan, Mahmut (1987) *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Güngör, Erol (1992) *Tarihte Türkler*, 3.b. İstanbul: Ötüken Yayını.
- İbn Fazlan (1995) *Seyahatname* (Haz: Ramazan Şeşen), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İnalcık, Halil (1966) “Kutadgu-Bilig’de Türk ve İran Siyaset ve Nazariye ve Gelenekleri” *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, ss. 259-271.
- Kafesoğlu, İbrahim (1980) *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Kafesoğlu, İbrahim (1994) *Türk Milli Kültürü*, 11.b., İstanbul: Boğaziçi Yayını.
- Köseoğlu, İbrahim (1997) *Eski Türkler’de İslam’da ve Osmanlı’da Devlet*, İstanbul : Ötüken Yayını
- ÖgeL, Bahaeddin (1982) *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (1988) *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3.b. İstanbul :Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Tekin, Talat (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara:AKDITYK-Türk Dil Kurumu Yayını.
- Yusuf Has Hacıp (1991) *Kutadgu Bilig* (Çev:Reşid Rahmeti Arat), 5.b., Ankara: AKDITYK-Türk Tarih Kurumu Yayını